

Az MTA 30 éve – Filozófia

Az elmúlt három évtized magyar filozófiai élete önálló arculatot mutat, egyfelől élesen különbözik a megelőző korszak filozófiájától, másfelől viszont hasonlít is ahhoz. Ha a filozófia legitimitási viszonyait, a meghatározó filozófiai irányt és a filozófiai intézményrendszert nézzük, a különbség nagy. A pártállami korszakhoz képest megszűnik a filozófia és a politikai hatalom kölcsönös legitimációs kapcsolata, melyet a pártállam ideológiájának, a marxizmus-leninizmusnak a szükségletei határoztak meg. A fordulattal összeomlik az a legitimációs szerkezet, melyben a politikai hatalom legitimációját a monopolhelyzetet élvező szovjetmarxizmus teremti meg, miközben a politikai hatalom a szovjetmarxista filozófiát legitimálja. A különböző filozófiai irányzatoknak immár maguknak kell megteremtenuik szűkebb szakmai és tágabb kulturális legitimitásukat.

A meghatározó filozófiai irány tekintetében hatalmas változások mutatkoznak. Az eredetileg monopolhelyzetet, majd mindinkább csupán gyöngülő hegemoniát élvező szovjetmarxizmus nyom nélkül fölszívódik: a plurális szerkezetűvé váló filozófiai térbe a nagy nyugati irányzatok egymással vitatkozó követői nyomulnak be. A megjelenő irányzatok három legfontosabbja, erősen leegyszerűsítve, az analitikus filozófia, a fenomenológiai-hermeneutikai megközelítés és a posztmodern beállítódás. Mindhárom szoros kapcsolatot ápol a filozófiatörténeti hagyománnyal, jóllehet a hagyomány korpuszát egymásról markánsan eltérő célokra használja.

Megváltoztak végül a filozófiaművelés és -terjesztés intézményes feltételei. A szovjetmarxizmus művelésére és terjesztésére létrehozott monolit intézményrendszer működése nyomán közös tematikára, sajátos nyelvhasználatra és egységes közönségre épülő, létező filozófiai élet bontakozik ki. Ez a szovjetmarxizmust újratermelő intézményrendszer összeomlik, az intézményrendszer működése nyomán kialakuló filozófiai élet megszűnik: a filozófiai intézmények és a filozófiai élet tekintetében, mint alább részletesebben látni fogjuk, alapvetően eltérő kondíciók épülnek ki.

Az első három szempontból – a legitimáció, az irányzat és az intézményrendszer tekintetében – mutatkozó diszkontinuitással szemben viszont erős kontinuitás fedezhető föl a filozófiai elit teljesítményében. A nyolcvanas évektől a meghatározó filozófiai műhelyekben az ideológiamentes-szakmai tevékenység válik kizárólagossá, a mintaadó – elsősorban a filozófiatörténet, a logika-tudományfilozófia és a nyelvfilozófia területén megszülető – bölcséleti teljesítmények pedig kivétel nélkül a kortársi nyugati áramlatok hatása alatt bontakoznak ki. A kommunizmus utolsó évtizedére ilyenformán a marxizmus-leninizmus dominanciája pusztán látszólagossá válik: az uralkodó filozófia nyilvánosan még bírálhatatlan, ténylegesen már semmiféle hatást nem gyakorol. Az átalakulás jelentőségre ebből a szempontból nem több, mint hogy a nyugati irányzatok – az említett analitikus, fenomenológiai-hermeneutikai és posztmodern megközelítések – immár akadálytalanul a nyilvánosság elé léphetnek.

Intézmények

A magyar filozófiai tudományosság tágan fölfogott intézményrendszere három pillérre épül: az akadémiai-egyetemi tudományosságra, a társasági filozófiára és a plurális folyóirat- és könyvkiadásra. Ezt az intézményrendszert építi újjá a posztkommunista átmenet, az akadémiai tudományosságra nézve az 1957-ben létrehozott Filozófiai Intézet megőrzésének törekvésével. Az Intézet az előírt ideológiai kutatások kényszerétől már jó ideje megszabadult kutatóműhelyként éri meg a politikai változásokat. Akkori tevékenysége, a hagyományosan gazdag filozófiatörténeti illetve tudomány- és nyelvfilozófiai kutatások mellett, különösen két területen eredményez említésre érdemes teljesítményeket: a vallásfilozófiai-vallástörténeti

kutatásokban és – az intézet önálló egységeként működő, kiemelkedő információs, szolgáltató és kiadványszervező centrumnak számító Lukács-archívumnak köszönhetően – a Lukács-kutatásban. A csupán átmeneti szerepet vállaló – az intézettel szembeni politikai támadásokat kivédeni igyekvő – Tamás Gáspár Miklós után Nyíri Kristóf igazgatói működése (1995–2005) hozza el az első konszolidációs periódust. Az ő programja nyomán az intézeti munka középpontjába az információs társadalom problémáinak kutatása válik. A Nyírit követő igazgatók sorában Borbély Gábor és Vajda Mihály csupán átmeneti szerepet kap – az akadémiai intézetkonszolidációs folyamatnak az Intézet számára kedvezőtlen következményeit igyekeznek elhárítani –, az utána következő Boros János igazgatói periódusa (2010–2013) ellenben az intézet korszakbeli történetének mélypontját hozza el. Az őt követő igazgató, Hörcher Ferenc irányítása (2013–2019) hozza el aztán az újabb, a közelmúltig tartó konszolidációs periódust.

A felsőoktatásban, tudvalévően, hatalmas változások mennek végbe. A változások egyszerre járnak az egyetemi filozófiaoktatás – a hagyományos marxista filozófia oktatásának megszűnése nyomán előálló – mennyiségi térvesztésével és visszaszorulásával, illetve egyszerre eredményezik a filozófusképzés pluralizálódását és színvonal-emelkedését. A filozófiának, egyrészt, tehát megszűnik a kötelező „ideológiai” tantárgy jellege: ez kisebb intézményekben a filozófiai kurzusok teljes megszűnéséhez, nagyobb intézményekben a filozófiára szánt óraszámok jelentős csökkenéséhez vezet – részben filozófiai propedeutikai, részben az adott intézmény profiljához igazított alkalmazott filozófiai tematikákkal. A filozófusképzés, másrészt, gyökeresen átalakul. A korszak kezdetén gyorsan népszerűvé váló és komoly hallgatói érdeklődést vonzó filozófusképzés számára ugyanakkor kedvezőtlen következményekkel jár a többszintű egyetemi képzés bevezetése. Ez az önálló filozófusképzés megszűnéséhez, a „szabad bölcsészet” alapképzési szakon belüli szakiránnyá zsugorodásához illetve a mesterképzés szintjére szorulásához vezet. A tapasztalatok szerint mindez kihat a hallgatói érdeklődésre is: a korábbi években tömegeket vonzó szakokon mára egy-egy évfolyamban általában alig több mint tucatnyi hallgató tanul.

A társasági filozófia megerősödik és pluralizálódik: az újjászerveződő filozófiai társaság mellett új szerveződések sora jelentkezik. A társasági filozófia középpontjában álló Magyar Filozófiai Társaság egyszerre régi és új intézménye a hazai filozófiai intézményrendszernek.

Az elmúlt három évtizedes periódus a magyar filozófia jelentős fejlődését hozta magával, amely fejlődés azonban a periódus utolsó harmadára-végére határozottan megtorpanni látszik. Az elmúlt évtizedek magyar filozófiája – a hazai bölcsélet nyolcvankilenc-kilencven utáni fejlődése – eszerint önálló szakaszt képez, amely, egyfelől, gyorsan virágkort eredményez – a filozófiát, történeti összehasonlításban tekintve, a magyar kultúra és tudományosság kivételesen népszerű-sikerterületévé teszi –, de amely virágkor, másfelől, átmenetinek bizonyul és hamar le is látszik zárulni. A hazai folyamat világszerte tapasztalható trendbe illeszkedik: a humántudományok – közöttük a filozófia – mindenütt legitimációs deficittel küzdenek, és a legtöbb helyen visszaszorulóban vannak. Fölvethetjük, hogy az elmúlt években a filozófia „társadalmi megbízatása” látszik megszűnni. Míg a jogállami forradalom igényelte a filozófiai megalapozást – a liberális politikafilozófia állt a háttérben –, addig a jelenlegi nacionalista ellenforradalom nem támaszkodik filozófiai alapokra – kifejezetten ellenséges a bölcséleti spekulációval szemben. A kurzus eszmei igazolásának feladatát legfeljebb a hivatalos emlékezetpolitikát legitimáló történettudomány és az irodalmi kánont antimodern irányba áthangszerelő irodalomtörténet-írás látja el. Gondolhatunk arra, hogy a kedvező folyamatokat a durva politikai beavatkozás szakította meg: a magyar filozófia virágzásának a filozófus-elit elleni 2011-es, emlékezetes ideológiai és jogi támadássorozat vetett véget.

Filozófiatörténet

A filozófiatörténeti kutatások a kilencvenes évek elején még nem támaszkodhattak segítő intézményi struktúrákra, nagyjából az ezredforduló előtt alakult ki az oktatás, kutatás, könyvkiadás, finanszírozás keretrendszere, s indult meg a filozófiatörténeti publikációk sora. Az elmúlt három évtizedben komoly műhelyek alakultak ki a filozófiatörténet különböző aspektusainak művelésére. A klasszikus görög filozófia filológiai megalapozottságú kutatása Simon Endre működését magasabb szintre emelve Steiger Kornél saját munkásságában és a fokozatosan az egész országra kiterjedő tanítványi körében teljesedett ki. E kör leglátványosabb teljesítménye az abszolút kezdőpontot jelentő platóni és arisztotelészi művek filológiai megalapozottságú fordítása illetve újrafordítása jegyzetekkel, kommentárokkal. A kisebb-nagyobb preszókratikus és szókratikus iskolák bemutatása mellett például Epiktétosz műveinek alapkiadása is említendő, és ide tartozik Órigenész és más patrisztikus gondolkodók vizsgálata is. A nemzetközi szintéren legjelentősebb mű alapvető a derveni papirusz első megbízható kiadása (*The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology and Interpretation*), továbbá több Steiger-tanítvány kutatásai a peripatetikus iskoláról és késő antik kommentátorokról. Más háttérű kutatói kör vizsgálta az ókori filozófia indiai és kínai ágait.

Az európai középkor kutatásában Vidrányi Katalin játszott vezető szerepet, a patrisztika antropológiai megközelítésében egyetértve a jelentős publikációs tevékenységet kifejtő Vanyó Lászlóval (*Ókeresztény Írók Tára*). Vidrányi Katalin tanítványai fellendítették a skolasztikus logika, nyelvfilozófia, metafizika kutatását (Aquinoi Szent Tamás, *De ente et essentia*), Tamás-művek fordítása és kommentálása, valamint átfogó, a skolasztikus filozófia egészét tárgyaló munkák születnek (*Civakodó angyalok: Bevezetés a középkori filozófiába*), hasonló mondható el a patrisztika vonatkozásában (*Az egyházatyák és a szkepticizmus; Logika és érvelés Órigenész műveiben*).

A kora újkor kutatásának egyik első feladata a korszak gondolkodóinak fordítása és monografikus feldolgozása volt (*René Descartes; Spinoza és a filozófiai etika problémája; Leibniz gyakorlati filozófiája*). A racionalista hagyományban Pascal, Malebranche és kisebb karteziánus gondolkodók műveit szintén magas színvonalon vizsgálták (*Blaise Pascal: A természettudománytól a vallási apológiáig; A kezdet nélküli kezdet: Descartes és a karteziánizmus problémái*). Az empirizmus kora újkori gondolkodóit nagy terjedelemben fordították, illetve monografikusan feldolgozták (*A jelek tana: Locke ismeretelmélete és metafizikája; Az újkori szkepticizmus története*). Ezen túlmenően a 17–18. század nyelvfilozófiai gondolkodását könyvek dolgozták fel (*Nyelv és történetiség a német klasszikus filozófiában*), ami történetfilozófiai vizsgálódásokkal is kiegészült.

Intenzív figyelem irányult a felvilágosodás francia és angol változatára, különösen a liberális, illetve konzervatív politikafilozófiákra, többek között Hobbes- és Rousseau-fordítások formájában, valamint monografikus kérdésfeltevésekkel (*Elhiszem, mert ésszerű; Felvilágosodás-értelmezések*). Eleven vizsgálódások folytak a cambridge-i eszmetörténeti iskola gondolkodóit nyomán (*A skót felvilágosodás*), valamint a német felvilágosodásra vonatkozóan (*Történetiség a német felvilágosodásban: Mendelssohn jelentősége, Sapere aude!: Esztétikai és művelődéstörténeti írások*).

Kant kutatásának nagy hagyományai vannak a magyar filozófiai gondolkodásban, ahogyan azt magyar filozófiatörténetre vonatkozó munkák bemutatják (*Magyar philosophia: a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig; Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*). Észkritikai alapműveit újrafordították, számos történeti tanulmány és átfogó monográfia (*Kant; Elidőzni a szépnél*) tárgyalja Kant gondolkodását, ahogy többen szisztematikusan kapcsolódnak Kant témáihoz, gyakran a transzcendentális fenomenológiával összefüggésben. Kant és a német idealizmus sajátos összefüggéseire irányuló konstellációkutatásból ad ízelítőt

a Kant után szabadon: Tanulmányok a konstellációkutatás köréből, a romantikát tárgyalja a *Mi a romantika?* A német idealizmus kutatása jelentős teljesítményeket könyvelhetett el, amennyiben fő alakjait több monografikus feldolgozás tárgyalta (*Fichte korai tudománytanának alap gondolata; Schelling élete és filozófiája; Bevezetés a hegeli filozófiába*). A német idealizmus vonzáskörzetébe tartozó Kierkegaard műveiből többet fordítanak, életművével több kötet foglalkozik (*Søren Kierkegaard; Kierkegaard és a német idealizmus*), Schopenhauert tanulmányok, Nietzsche-t monográfiák tárgyalják (*Filozófiai etűdök a végességre; Friedrich Nietzsche evilági filozófiája; Fjodor Mihajlovics Nietszky*). A Marxra vonatkozó vizsgálódások átvezetnek a kritikai elmélet kortárs diszkusszióihoz (*Marx&ideológia, Marx...: Interpretációk, irányzatok, iskolák*). A tágabb értelemben vett német idealizmushoz tartozó Hölderlinről filozófiai kontextusba helyező értelmezést nyújt a *Hölderlin: Költészet a sötét nap fényénél*.

Az osztrák-magyar gondolkodás történetét több eszmetörténeti, filozófiatörténeti kötet dolgozza fel (*A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok, Európa szélén: Eszmetörténeti vázlatok, Studien über österreichische Philosophie*).

Analitikus filozófia

Analitikus filozófiát az 1990-es évek előtt alig két-három embertől lehetett tanulni az országban, s időbe telt, amíg az ilyen irányú képzést is folytató doktori iskolák végzett hallgatóiból és a külföldön fokozatott szerzetekből létrejött az a kritikus tömeg, amely lehetővé tette a komoly szakmai diskurzust. Ugyanakkor, a szerény hagyományok és a filozófusközösség kis létszáma okán az analitikus filozófia ma sincs jelen minden nagy súlyú tudományos képzőhelyen. Ennek ellenére, az idők során egyre erősebbé vált, amit az mutat, hogy egyre gyakrabban jelennek meg magyar szerzők az olyan nagy presztízsű szakfolyóiratokban, mint a *Synthese*, az *Erkenntnis*, a *Monist*, vagy a *Philosophical Quarterly*.

Az analitikus filozófia területei közül elsőként azok a bontakoztak ki, amelyeknek már az időszak kezdetén voltak tekintélyes művelői. Ezek egyike volt a nyelvfilozófia, amelyről már a 2000-es években megjelent pár összefoglaló munka (*Nyelvfilozófia; Nyelvfilozófiai tanulmányok*). Születtek a nyelvfilozófiát ismeretelméleti és metafizikai koncepciókkal összekapcsoló írások (*Reference, Truth and Conceptual Schemes: a Defense of Internal Realism*), a korai analitikus filozófia történetét feldolgozó munkák (*Egység és tolerancia: A logikai empirizmus tudományos világfelfogása*), és számos fontos tanulmány a kondicionálisok és fiktív karakterekre (pl. regényhősökre) utaló kifejezések szemantikájáról.

Egy másik ilyen, korán megerősödő terület a tudományfilozófia volt, azon belül is a tudománytörténethez szorosan kapcsolódó megközelítés (*Changing Tools: Case Studies in the History of Scientific Methodology; A tudomány határai*), melyből komoly tudománytörténeti eredmények is születtek (*Fokozódó polaritás – Goethe módszere és a strukturálódó megismerés; Törékeny spektrum: Newton érvei és az autoritás képződése hálózatokban*). Thomas Kuhn tudományfejlődési koncepciója nálunk is élénk vitákat generált (*A tudomány természete*). Később ehhez társult a fizikai filozófiája, amelynek vizsgálatára nemzetközileg is jelentős szakmai műhely formálódott (*The Problem of Open Future; The Principle of the Common Cause, Quantum Theory and Local Causality*).

A harmadik a logika, amelyről már a kilencvenes években születettek nagy összefoglaló munkák (*Bevezetés a modern logikába*). Újabb fejleményként megjelent az informális logika is, az a megközelítés, amely a hétköznapi kontextusban használatos nemdeduktív érvek vizsgálatára fókuszál (*Az érvelés mestersége*). E területen az utóbbi években számos, a beszédhelyzet és a társas interakció argumentatív jelentőségét vizsgáló írás jelent meg.

Az elmefilozófia, mely a hetvenes évektől kezdődően nagyon sok megtermékenyítő impulzust kapott a kognitív tudományoktól, s amely az analitikus filozófián belül a

legnagyobb terület, nálunk is azzá vált. Itt talán a legfontosabb eredmény egy nemzetközileg is élénk visszhangot kiváltó internalista koncepció, amely szerint az a sokat kárhoztatott karteziánus felfogás, amely szerint a mentális állapotokat belső tulajdonságaik alapján kell individuálni, lényegében helyes (*The Subject's Point of View*). Szintén érdekes, és sokat vitatott elképzelés született a mentális állapotok státuszáról (*Mentális fikcionalizmus*) valamint az észlelésről (*Az észlelési tartalom konceptualista értelmezése*), és készültek az elmefilozófia történetét feldolgozó és az egyes álláspontokat kritikailag értékelő munkák is (*Tudományos elmefilozófia: a parallelizmustól a materializmusig; A tudat metafizikája: Analitikus filozófiai elméletek*).

Az analitikus filozófia második legnagyobb területe a metafizika, amely a hetvenes évektől erősödött meg, nálunk is hasonlóképpen fontossá vált. Sok vita folyt az okságról, a fizikai testek azonosságának kritériumairól, és a modális kifejezések szemantikájának leírására használt lehetséges világok státuszáról (*Modern metafizika; Metafizika*). A metafizika és az etika határterületére tartozik a szabadság és erkölcsi felelősség kérdésköre, szintén sok figyelmet vonzott, s a makrofizikai determinizmusnak a szabadsággal való összeegyeztethetőségét valló kompatibilista álláspontnak, s az összeegyeztethetőséget tagadó, de a szabadság létezését elismerő libertariánus álláspontnak egyaránt akadtak védelmezői (*Freedom of the Will: A Conditional Analysis; Morális felelősség, érdem és kontroll – A morális felelősség metafizikája*).

Viszonylag kevesen foglalkoznak nálunk ismeretelmélettel, etikával, és analitikus művészetfilozófiával, de fontos írások ezekben a témákban is születtek (*Kortárs nézetek a tudásról; A művészet hétköznapjai*). Nagyon élénk viták folytak ugyanakkor a metafizikai kérdések közül az analitikus filozófia megkülönböztető jegyeiről és a filozófiai elméletek igazságigényeinek jogosságáról (*Az igazság pillanatai*).

Kontinentális filozófia

A „kontinentális filozófia” névvel összefoglalható szerteágazó filozófiai kutatásokban a német és francia irányzatok domináltak az elmúlt harminc évben. A legfontosabb gondolati orientációs pontokat a fenomenológia és hermeneutika, a tágran értett kritikai elmélet, beleértve a Lukács-tanítványok körét, valamint a posztmodern és a strukturalista-posztstrukturalista gondolkodás alkotta. Az összetett kutatási irányok ábrázolását átfogó monográfia nyújtja (*Kontinentális filozófia a XX. században*).

A fenomenológiai kutatásokban vezető szerepet játszik a diakritikai fenomenológia kidolgozásának kísérlete (Tengelyi László), vallásfenomenológiai törekvések (*Vallásbölcselet I-II.*), valamint a husserli örökség sematizmus-probléma irányában történő továbbgondolása (*A láthatatlan forma*).

Monográfiák és tanulmányok sora dolgozta fel a hermeneutikai hagyomány központi alakjait, részben számos tanulmányban (Schleiermacher, Dilthey), részben monográfiákban dolgozták fel (Heidegger, Gadamer). Átfogó bemutatáson kívül (*Heidegger: Egy XX. századi gondolkodó életútja*) ezek tárgyalták Heidegger tudományképét (*Heidegger tudományfelfogása*), szkepticizmushoz és posztmodernhez fűződő viszonyát (*Heidegger és a szkepticizmus; A posztmodern Heidegger*), Gadamer nyelv- és értelmezélméletét (*Nyelviség és nyelveledettség; Hans-Georg Gadamer: Phänomenologie der ungegenständlichen Zusammenhänge*). Az olasz hermeneutika főbb gondolkodóit külön monográfia mutatja be (*Olasz hermeneutika Crocétól Ecóig*). Részben a fenomenológiai hagyományhoz kapcsolódva vizsgálták a genealógia gondolati alakzatát (*Eljövendő múlt: genealógia Nietzschénél, Husserlnél és Heideggernél*). Az érzelmelmélet területén a legjelentősebb szisztematikus vállalkozás *A szeretet/szerelem filozófiája*.

A Kritikai elmélet vonzáskörzetéből Lukács legfontosabb tanítványai közül Heller Ágnes és Márkus Györgyöt lezárt életművük kapcsán alább tárgyaljuk. Vajda Mihály

Lukácshoz kapcsolódó marxista álláspontjától már korábban eltávolodva, részben Husserl fenomenológiája felé tájékozódva, a kilencvenes években a posztmodern filozófiai feldolgozására törekszik (*A posztmodern Heidegger*), majd az élettörténet filozófiáját dolgozza ki (*Ilisszosz-parti beszélgetések; Mesék Napnyugatról*). Lukács György gondolkodását folyamatos érdeklődés övezte, mely kötetek sorában öltött alakot (*A fiatal Lukács; Lukács György racionalizmusa; Lukács György és tanítványai: Forradalom, apológia, kritika, üldözés*). A Frankfurti Iskola gondolkodását feldolgozó tanulmánykötetek jelzik az irányzat iránti érdeklődést (*A Frankfurti Iskola: Tanulmányok; Az integrációtól a narrációig: A felvilágosodás dialektikájának recepciója*), a továbbgondolás igényével is. Habermas munkásságát átfogó monográfia (*Jürgen Habermas*) dolgozza fel, az életmű részaspektusait tárgyalja *A kommunikatív hatalom és az emberi jogok*. A Frankfurti Iskola kritikai elméletének újragondolásra törekszik a *Verdinglichung und Subjektivierung: Versuch einer Reaktualisierung der kritischen Theorie*.

Francia filozófiára vonatkozó kutatások elsősorban Jacques Derrida és a dekonstrukció vizsgálatát és továbbgondolását célozták (*Derrida írás-fordulata; A jelenlét-problematika Derridánál és Heideggernél*), strukturalizmus és posztstrukturalizmus irányzataiból főleg Michel Foucault és Gilles Deleuze értelmezését kísérelte meg (*Michel Foucault gondolkodása; Az idő nyomai: Michel Foucault és a történelem problémája; Igaz szó, igaz élet: A kései Foucault és az igazság története*). A strukturalista gondolkodást alapvető fordulatként beállító értelmezés is születik (*Túl a jelentésen: Sematizmus és intencionalitás 2*).

Esztétika

A marxista dominanciától való elfordulás már meghatározta a rendszerváltás előtti esztétikai gondolkodást is, melynek fontos eleme a „tanítványok” több rejtett szövegének megjelenése Lukács halála után, különösen Walter Benjamin értelmezése (*Krédó és rezignáció: Esztétikai-politikai tanulmány Walter Benjaminről*). Másfelől a fiatal Lukács és körének művei, főként a *Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* visszakapcsolódott az előtörténethez, továbbá olyan szerzőkre is figyelem irányult, mint Popper Leó, Mannheim Károly, Zalai Béla, Fülep Lajos Antal Frigyes, Hauser Arnold stb.

A filozófiai megalapozású esztétikai gondolkodás 89 után már minden további nélkül fordulhatott olyan meghatározó szerzőkhöz és hagyományokhoz, mint a görög klasszika, és ezen belül is Platón és Arisztotelész szövegeinek új kiadásai lehetővé tették a kezdeti kérdésfeltevések újragondolását. Hasonlóképpen fordultak szerzők a kései görög és korakeresztény gondolkodók műveire. Így került előtérbe a modernitás kezdeti esztétikájának újraolvasása is (Shaftesbury, Hume, Baumgarten, Mendelssohn – *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650-1800; Szépség és szabadság: Eszmetörténeti tanulmányok* stb.). Winckelmann meghatározó teljesítményét nagyívű monográfia dolgozta fel (*Jöjj és láss! – A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*). Kant művének merőben új olvasatát nyújtja az *Elidőzni a szépnél: Kant esztétikájáról*. Jelentős hozadéka volt az utóbbi idő esztétikai pezsgésének Diderot, Rousseau szövegeit értelmező művek és fordítások megjelenése.

A modern esztétikai gondolat tagoltsága a hagyományos filozófiai orientációk szerint ugyancsak érvényre jutott. Így a kritikai filozófia felől (*A modernség esztétikai programja: Előadások Walter Benjamin Műalkotás-tanulmányáról; Kerülő úton; A művésztől a tömegkultúráig*), a fenomenológiai-(egzisztencia-)hermeneutikai alapozású esztétika hatása mentén (*Anti-esztétika: Séták a művészetfilozófiák labirintusában; Kép és szó; Tapasztalat és esztétika; A nosztalgia művészete/A művészet nosztalgiája* stb.), és az analitikus, valamint pragmatista esztétikához kapcsolódva is születtek tanulmányok és kötetek.

Lezárult életművek

Az alábbi gondolkodók életműve a közelmúltban zárult le, s mivel az elmúlt 30 év meghatározó alakjai, ezért eredményeikről röviden külön beszámolunk.

Heller Ágnes (1929–2019) munkássága a korszak magyar filozófiája alighanem leghatásosabb teljesítménye. Kivételes nemzetközi tekintélyével, sokrétű hazai befolyásával, imponáló sűrűséggel megjelenő műveivel, gyakori médiaszerepléseivel ő a magyar kultúrából mindeddig hiányzó szerepet alakít ki maga számára: a „világértelmiség” legitim tagjának, a megnyilatkozásaival azonnal általános figyelmet keltő „filozófus-sztárnak” a szerepét.

A korszak kezdetén, ismeretesen, külső emigrációból tér haza. Társadalomkritikai nézeteiért az ország elhagyására kényszerített gondolkodóként előbb Ausztráliában, utóbb az Egyesült Államokban telepszik le – a rendszer összeomlásával innen érkezik vissza, átmenetileg megtartva ugyan a New York-i New School for Social Research professzori állását, szerepet vállalva azonban a hazai felsőoktatásban is. Amikor elhagyja az országot, a Budapesti Iskola legtermékenyebb szerzőjeként már komoly életmű áll mögötte. Arisztotelész etikájának elemzésével az antikvitást, a reneszánsz embert megrajzoló kötetével a humanista hagyományt, mindennapi élet-monográfiájával a modern polgári világkorszakot fedezi föl a maga számára, irányzati tekintetben pedig előbb marxista, utóbb fokozatosan a marxizmust radikalizáló-meghaladó újbaloldali irányban tájékozódik. Az emigrációban lassanként föladja marxista-újbaloldali korszakának történelem-hitét és megbékül a modern világgal. A progresszív világtörténelem fogalmát apró történetekben látja föloldhatónak, a történelem végében és a modernitás meghaladásában való hitet meghaladva pedig a modernitással azonosuló állásponthez jut. Nézeteit nagyszabású és komoly nemzetközi visszhangot kiváltó könyvsorozatban fejti ki. Történetfilozófiájában leszámol a progresszizizmussal, etikai trilógiájában megkísérli megvalósítani az „értelmező”, a „normatív” és a „terápiás-nevelő” megközelítés egységét, igazságosságelméletében az életmódok radikális pluralitásával számot vető igazságosságfölfogást dolgoz ki. A modernitás problémáival foglalkozó esszéiben álláspontját – a „reflektálatlan posztmodern” dogmatikus mindentudásával szembenálló – „reflektált posztmodernnek” minősíti, amely számot vet a „modernitás ingájának” kilengésével.

A legutóbbi évtizedekben, immár idehaza írott műveivel, a modernitás történetfilozófiájával és etikájával foglalkozó korszakot lezárva, életművének újabb, esztétikai-irodalmi korszakához érkezik el. A filozofálás műfaji problémái korábban is élénken foglalkoztatják, új korszakában ezek a kísérletek határozottabb formát kezdenek öltetni, és összességükben a fogalmi filozófiától egyfajta narratív filozofálás felé történő elmozdulást eredményeznek. A gondolkodó játékos bölcseleti dialógusokat ír, irodalmi tanulmányokat publikál, a mai történelmi regényről nyújt esszéisztikus elemzést, a szép fogalmának szentel egyszerre teoretikus-fogalmi és fikciós-narratív megközelítésmóddal kísérletező monográfiát, saját életművét újraolvasva izgalmas szellemi önéletrajzot készít. Utolsó korszakának talán legjelentősebb teljesítménye a történetfilozófus Shakespeare-ben a posztmetafizikus filozófia problémáinak megelőlegzését fölismerő nagy Shakespeare-monográfia.

Márkus György (1934–2016) iskolateremtő filozófus, akinek életműve tanítványok sorát inspirálta Magyarországon és Ausztráliában. Az életmű legfontosabb alkotásai közé tartozik Wittgenstein *Tractatus*ának magyar fordításához írott, monográfia méretű kísérő tanulmánya, valamint a Tordai Zádorral közösen írt *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Nemcsak a hazai, hanem nemzetközi hatását tekintve is az életmű fontos állomása a *Marxizmus és „antropológia”* című kis könyv, melynek az 1970-es és 80-as években számos külföldi (angol, német, olasz, spanyol és japán) kiadása is volt, 2014-ben újra kiadták Axel Honneth és Hans Joas előszavával. A hatvanas évek végén jelent meg „Az észlelés és a pszichofizikai

probléma (Adalékok a pszichikum természet-ontológiájához)” című tanulmány, amely komoly és hosszú vitát indított a témáról a hazai szakfolyóiratokban.

1968 után Márkus Györgyöt politikai okokból eltávolították először a munkahelyéről, majd az 1973-as első „filozófus per” után a magyar filozófiai életből. 1977-es emigrációjáig főleg fordításokból élt, de ebben az időben született a fiatal Lukács Györgyről szóló, először németül, majd ezt követően magyarul megjelent (később olaszul, angolul, franciául és dánul is kiadott) nagyhatású tanulmánya: *Die Seele und das Leben. Der junge Lukacs und das Problem der Kultur*. Részt vett Lukács korai esztétikája kiadásában, utószót írt az első, német nyelvű kiadáshoz.

1977-es emigrációja után Márkus először Nyugat-Berlinben, majd Ausztráliában, Sydneyben tanított. Ebben az időszakban született a *Langage et production* című nagyhatású könyve (bővített, angol kiadás: *Language and Production; A Critique of the Paradigms*) Az ausztráliai emigráció idején írott legjelentősebb tanulmányok – néhány kiemelkedően fontos korábbival kiegészítve – 2011-ben megjelentek a *Culture, Science, Society. The Constitution of Cultural Modernity* című kötetben (2016-ban magyarul is), melynek Ausztráliában is, Magyarországon is számos konferenciát szenteltek.

Ruzsa Imre (1921–2008) a modális logika nemzetközi szinten is számon tartott, gyakran idézett művelője volt. Fő kutatási területe az individuumok kezelése volt a kvantifikált logikában. Itt Arthur N. Prior értékréses logika-konceptióját fejlesztette tovább. Prior ötvenes-hatvanas években írott munkái csak a modális és temporális kijelentéslogikában érvényesítették azt az elvet, hogy az igaz és a hamis kijelentéseken kívül a logikában helye van igazságérték nélküli kijelentéseknek is. A Kripke-szemantika megjelenésétől, illetve a kvantifikációelméletben való felhasználására tett kísérletektől kezdve azonban megjelenik az a probléma is, hogy egyes jelölők (jellemzően deskripciók) némely lehetséges világokban jelölnek individuumot, más világokban viszont – mivel ott az esetleges tények eltérőek – nem. Ruzsa erre a problémára dolgozott ki egy megoldást, felhasználva Fregének azt a nézetét, hogy a nem jelölő neveket tartalmazó mondatoknak nincs igazságértéke.

Ruzsa főműve, a *Logikai szintaxis és szemantika* című kétkötetes monográfia 1988–89-ben jelent meg. Az első kötet az extenzionális, a második a modális és teljes általánosságban az intenzionális logikai nyelvek és szemantikájuk átfogó elméletét nyújtja. A második kötet 6., befejező része Ruzsa nyolcvanas években végzett kutatásainak alapján a típuselméleti intenzionális logikának a magyar nyelv modellezésére való alkalmazását mutatja be. A monográfia két fontos részletének továbbfejlesztett változatát Ruzsa később közreadta angol nyelven is.

Ruzsa körül a hetvenes-nyolcvanas években kialakult egy tanítványi kör akkori fiatal filozófusokból, nyelvészekből, logikusokból. Ennek a körnek az orgánuma volt a Szimbolikus Logika és Tudománymetodológia Tanszék *Tertium non datur* című, Ruzsa által szerkesztett tanszéki évkönyve, amely 1984 és 1991 között hatszor jelent meg. A rendszerváltás után ennek a körnek néhány kiváló tagja távozott Magyarországról: a főleg nyelvfilozófiában aktív Szabó (Gendler) Zoltán a Yale, a nyelvész Szabolcsi Anna a New York University, a középkori logikatörténész Klíma Gyula a Fordham, Pólos László (aki a logika szociológiai alkalmazásaival foglalkozik) a durhami (Nagy-Britannia) egyetem professzora lett. Ruzsa 1989-ben nyugdíjba ment az általa alapított tanszék éléről, még sokáig résztvett az oktatásban. Főképpen az 1991-ben indult, a Soros Alapítvány által támogatott Logic Graduate School és a Filozófiai Doktoriskola ebből kinőtt logika programtagozata keretében tartott kurzusokat a kilencvenes években még aktív emeritus professzorként, a kétezres évek elején már csak otthonában fogadva a tanítványokat. 1991-ben Széchenyi-díjjal tüntették ki. 1998-ban jelent meg posztgraduális tankönyvként csaknem három évtizeden keresztül fejlesztett logika

tananyagának utolsó, máig nemzetközi összehasonlításban is korszerűnek tekinthető változata.

Tengelyi László (1954–2014) a rendszerváltás utáni Magyarország egyik legjelentősebb filozófiai és tudományos teljesítményét hozta létre, hazánkon kívül Németországban és Franciaországban is lettek tanítványai. Kantra vonatkozó kutatásai után fordult a '90-es években a fenomenológia felé, *A bűn mint sorseseemény* című kötet (1992) megfogalmazza munkássága egyik központi gondolatát: az ember narratív önazonosságát radikális törések tagolják, melyeket nem uralunk. Az ember radikálisan szabad lény, azonban nem kizárólagos szerzője, csupán társszerzője életének és élete értelmének. A sorseseemények azok, amelyek gyökeresen új irányba képesek terelni az ember életét. A bűnt ebben a kötetben Tengelyi, Emmanuel Lévinas nyomán, végső soron a másik személy iránti *szándékos válaszmegtagadásként* értelmezi.

Tengelyi „Lebensgeschichte als Selbstkonstitution bei Husserl” című dolgozatában a narratív önazonosság fogalmának korai, csírában lévő koncepcióját azonosítja Husserlnél, s kimutatja a *retroaktivitás* gondolatát is: a már kialakult értelemalakzatok utólag újabb értelem hatására átértelmeződhetnek. Ebben az időszakban születik meg a nemzetközileg őt igazán ismertté tevő kötet, a *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte* (magyarul: *Élettörténet és sorseseemény*), mely a narratív önazonosság-fogalmat bontja ki részleteiben is, középpontban az uralhatatlan értelemképződés gondolatával.

Az uralhatatlan értelemképződés témáját viszi tovább a 2000-es évek legfontosabb munkája, az *Erfahrung und Ausdruck* című könyv (magyarul: *Tapasztalat és kifejezés*, 2007), melynek centrális kérdése az újdonság tapasztalata fenomenológiai megközelítésben. A mű egyik fontos fogalma az „experenciálé” (Heidegger „egzisztenciáléja” nyomán), ami valamely alapvető tapasztalati típust vagy formát rögzítő kategóriát jelöl. Ez annyiban előlegezi meg Tengelyi kései korszakának egyik legfőbb törekvését, egy fenomenológiai metafizika kidolgozását, amennyiben abban az a tapasztalat – bizonyos lényegi tapasztalati struktúrákat körülhatároló és rögzítő kategóriákban megvalósuló – metafizikáját jelenti. Ezt a metafizika-fogalmat dolgozza ki utolsó, posztumusz megjelent könyvében, a *Welt und Unendlichkeit: Zum Problem der phänomenologischen Metaphysik* című munkában (magyarul részben: *Östények és világvázlatok*, 2017). Az írásban alapvető jelentőségű a „metafizikai östény” Husserltől átvett fogalma, mely a tapasztalatban jelentkező olyan, szinguláris jellegű struktúrákat jelöl, amelyek lényegi szükségszerűséggel tartoznak hozzá a tapasztalathoz, azt bizonyos módon lehetővé teszik, jóllehet egyedi jellegű adottságok. Tengelyi az östények négy alapvető típusát azonosítja, megengedve más metafizikai östények lehetőségét: 1) a tapasztalat egológiai karaktere (nincs tapasztalatfolyam tapasztaló szubjektum nélkül), 2) az ego világhordozó jellege (a szubjektumhoz tartozik egy megtapasztalt világ), 3) interszubsztivitás és 4) történetiség.

Fehér Márta (1942–2020) egy helyen Örkény egyik egypercesét idézi, amelyben Örkény azon tündöklik, hogyan lesz sok cseresznyepaprikából paprikakoszorú. Nem a madzag teszi. De akkor mi? A tudományfilozófusok, írja Fehér Márta, egy ilyen kérdésre keresik a választ.

A paprikakoszorúnak a tudomány fejlődése felel meg. Ha végigtekintünk a tudomány történetén, folytonos haladást látunk, a mai tudományos nézetek jobbak a korábbiaknál. Arra, hogy mennyiben jobbak, két, egymással összeegyeztethető elképzelés létezik: egyre többet tudunk, illetve egyre közelebb kerülünk az igazsághoz. A század első felében uralkodó logikai pozitivisták és a popperianus felfogás ezeket az elképzeléseket igyekezett igényes formában artikulálni.

Ezt a vállalkozást kérdőjelezte meg Kuhn, aki ahelyett, hogy a tankönyvekben kanonizált eredmények egymásutánjából próbálta volna kibontani a tudományfejlődés logikát,

magukat az eredeti tudományos szövegeket vizsgálta meg a kortárs viták tükrében, s arra jutott, hogy a logikai pozitivista és a popperiánus felfogás nem állja ki a történeti tények próbáját, mivel az egymást követő tudományos elképzelések sokszor „összemérhetetlenek” egymással. Ez az összemérhetetlenség egyrészt módszertani, amennyiben annak a kritériumai, hogy mi számít legitim tudományos kérdésnek, számít helyes válasznak vagy plauzibilis magyarázatnak, időben változnak. Másrészt szemantikai, amennyiben, még ha a terminusok megmaradnak is, a különböző elméletek kontextusában mást-mást jelentenek; a „tömeg” szó nem ugyanazt jelenti a newtoni mechanikában mint a relativitáselméletben. Ha jelenlegi módszertanunk és szemantikánk alapján tekintünk végig a tudomány történetén, folyamatos fejlődést látunk, de ha komolyan vesszük a történeti ágensek perspektíváját, folyamatos fejlődés helyett megszakítottságot látunk. A paprikakoszorú paprikákra esik szét.

Fehér Márta legfőbb törekvése arra irányult, hogy a koszorút olyan módon alkossa újra, hogy közben szem előtt tartja a tudománytörténeti kutatások eredményeit. Elutasította egyfelől azt a whig történeti szemléletet, amely jelenlegi perspektívánk alapján, az ahhoz nem illeszkedő epizódokat ignorálva, mutatja a tudomány változásait folytonos fejlődésnek. Másfelől azokat az elképzeléseket is elutasította, amelyek a történeti változásokat abszolutizálva relativista következtetéseket szűrtek le, mondván, a maguk perspektívájából az arisztoteliánusoknak igazuk volt, és nem volt racionális indok áttérni a newtoni mechanikára. *A tudományfejlődés kérdőjelei* című könyvében részletesen érvelt amellett, hogy akik ilyen következtetéseket szűrnek le, maguk is osztoznak a logikai pozitivisták és a popperiánusok bizonyos előfeltevéseiben; a relativisták úgymond kiábrándult racionalisták.

A megoldás kulcsát a tudomány – és általában a gondolkodás – társadalmi jellegében látta. A tudományban használatos érvényességi kritériumokat és a jelentéseket a társadalmi gyakorlat tartja fenn. Így a tudományfejlődés narratíváját a tudomány társadalomtörténetének narratívájába kell beleágyazni. Számos írásában védelmezte a tudásszociológia erős programját, amely kétségbe vonta azt, hogy társadalmi tényezőkre csak a tudomány kudarcainak esetén hivatkozhatunk, míg a sikereket magából a tudomány racionalitásból kell magyaráznunk. A racionalitás szerinte nem örök és egyetemes, hanem változó, és alakulása szociológiai magyarázatra szorul. Nemzetközileg legismertebb írásai olyan tudománytörténeti esettanulmányok, amelyekben a tudományos módszertan egyes változásait elemzi a Kuhntól tanult történeti szemléletmóddal, de – Kuhnnal ellentétben – nagy figyelmet szentelve a társadalmi kontextusnak.

Tudományfilozófiai és tudománytörténeti eredményei mellett két dolgot köszönhet neki a hazai tudományosság. Jelentős szerepe volt a hazai Polányi-kutatás elindításában és intézményi háttérének létrehozásában. Emellett ő honosította meg hazánkban az informális logikát, amely módszereket kínál a hétköznapi kontextusokban használt nem-deduktív érvek elemzésére.